

26. *Замысловский, Г. Г.* «Умученные от жидов» / Г. Г. Замысловский // По актам Государственного Совета. – 2-е изд., доп. – СПб. : Тип. т-ва Суворина «Новое время», 1914. – 80 с.
27. *Замысловский, Г. Г.* Польский вопрос в Государственной думе III созыва / Г. Г. Замысловский. – Вильно : Вестник Виленского православного святодуховского братства, 1908. – 157 с.
28. *Замысловский, Г. Г.* Развал высшей школы : речь Г. Г. Замысловского в заседании Государственной думы 20 апр. 1911 г. / Г. Г. Замысловский. – СПб. : Тип. Градоначальства, 1911. – 16 с.
29. *Дан, Ф.* Общая политика правительства и изменения в государственной организации в период 1905–1907 гг. / Ф. Дан // Общественное движение в России в начале XX века / под ред. Л. Мартова, П. Маслова и А. Потресова. – СПб. : Тип. т-ва «Общественная польза», 1911. – Т. IV, ч. II, кн. 7. – 304 с.
30. *Залевский, К.* Национальные движения / К. Залевский // Общественное движение в России в начале XX века / под ред. Л. Мартова, П. Маслова и А. Потресова. – СПб. : Тип. т-ва «Общественная польза», 1911. – Т. IV, ч. II, кн. 7.
31. *Формы национального движения в современных государствах. Австро-Венгрия. Россия. Германия* / под ред. А. И. Костелянского. – СПб. : Тип. т-ва «Общественная польза», 1910. – 824 с.
32. *Луцкевич, А.* Да гісторыі беларускага руху / А. Луцкевич // Выбраныя творы / укл., прадм., камент., анатав. індэкс імёнаў А. Сідарэвіча. – Мінск : Беларускі кнігазбор, 2003. – 288 с.
33. *Брюллова-Шаскольская, Н. В.* Национальный вопрос в России / Н. В. Брюлова-Шаскольская. – Пг. : Народная власть, 1917. – 28 с.

SUMMARY

The problem of pre-revolutionary historiography of ethnic relations in Belarus in the late XIX – early XX century is investigated. The most significant publications on the topic are identified and systematized. Main scientific concepts on national and state construction on the territory of Belarus within the specified period are characterized. The conclusion that the pre-revolutionary literature on the subject allows to compare different ideological positions and to identify the most vivid picture of the political struggle over national issues is made. On the other hand, journalistic character of the major part of the published works was subordinated to the objectives of the current political struggle and determined their significant subjectivity.

Паступіў у рэдакцыю 18.02.2015 г.

УДК 930(476):332.2.021.8"1861"

А. Ф. Рацько,

кандыдат гістарычных навук, дацэнт кафедры гісторыі Беларусі БДПУ

НАДЗЯЛЕННЕ СЯЛЯН ЗЯМЛЁЙ ПАДЧАС РЭАЛІЗАЦЫІ АГРАРНАЙ РЭФОРМЫ 1861 г. У БЕЛАРУСІ: АЙЧЫННАЯ ГІСТАРЫЯГРАФІЯ¹

Вырашэнне пытання аб надзяленні сялян зямлём падчас рэалізацыі аграрнай рэформы 1861 г. як у агульнарасійскім маштабе, так і на ўзроўні асобных рэгіёнаў разглядалася дарэвалюцыйнымі даследчыкамі. Аднак у той перыяд заставаліся недаступнымі многія архіўныя матэрыялы, у прыватнасці, абавязковыя інвентары 40–50-х гг. XIX ст., устаўныя граматы і пратаколы іх праверкі, выкупныя акты, перапіска аб выніках рэалізацыі мясцовых «Палажэнняў» аб надзяленні зямлём і яе выкупе, скаргі сялян аб неадпаведнасці велічыні надзелаў і інш. Навукоўцы знаходзіліся пад уплывам або самі з'яўляліся сведкамі рэформы 1861 г., што іншы раз прыводзіла да пэўнай суб'ектыўнасці ў яе ацэнках.

Першыя агульныя характарыстыкі змен у аграрным сектары парэформеннай Беларусі

зрабіў М. В. Доўнар-Запольскі. На багатым фактычным матэрыяле гісторык комплексна асвятляў многія аспекты ліквідацыі прыгону (у тым ліку змяненне ўмоў правядзення рэформы згодна з указам ад 1 сакавіка і 2 лістапада 1863 г., памеры сялянскіх надзелаў, умовы выкупу і г. д.). Разважаючы пра надзяленне сялян зямлём, М. В. Доўнар-Запольскі сцвярджаў, што сяляне Беларусі падчас рэалізацыі рэформы атрымалі дастатковы, паводле памеру, надзел зямлі, «... але зямлі дрэннай, нярэдка пескавітай ці камяністай, без дастатковай колькасці скаціны, з убогім інвентаром, з бедным насеннем і без усялякіх тэхнічных ведаў» [1, с. 340].

Беларускі гісторык У. І. Пічэта таксама ўказваў на тое, што падчас рэалізацыі рэформы 1861 г. сяляне Беларусі атрымалі недастатковыя надзелы, былі пазбаўлены сэрвітутаў і абцяжараны высокімі выкупнымі плацжамі. У. І. Пічэта пісаў, што ў выніку аграрнай рэформы 1861 г. за сялянамі заходніх губерняў

¹ Артыкул падрыхтаваны ў рамках выканання ДПНД «Гісторыя, культура, грамадства, дзяржава» на 2011–2015 гг.

заставаліся «...тыя надзелы, якімі яны ўладарылі да скасавання прыгоннага права...» [2, с. 126]. Аднак вядома, што яшчэ пры ўвядзенні абавязковых інвентароў маёнткаў у другой палове 40-х – пачатку 50-х гг. XIX ст. і асабліва пры падрыхтоўцы адмены прыгоннага права ў 1857–1860 гг. памешчыкі адрэзалі на сваю карысць значную частку сялянскай зямлі.

У 20–30-я гг. XX ст. у гістарыяграфіі ўсталяваецца адзіна магчымы і дапушчальны марксісцка-ленінскі метадалагічны падыход, у адпаведнасці з якім ва ўсіх гістарычных даследаваннях, прысвечаных сялянству, дамінавала вывучэнне сацыяльна-эканамічных пытанняў і класовай барацьбы [3, с. 45]. Аб'ектыўны ход гісторыі падладжваўся пад марксісцкую тэорыю класовай барацьбы як рухаючай сілы прагрэсіўнага грамадскага развіцця. Абапіраючыся на ленінскае вучэнне аб рэвалюцыйнай сітуацыі, зыходзячы з якога рэформа 1861 г. была «пабочным прадуктам рэвалюцыйнай барацьбы» і насіла класова абмежаваны характар [4, с. 7], беларускія савецкія гісторыкі ў сваіх даследаваннях імкнуліся ў першую чаргу раскрыць змест і формы класовай барацьбы сялянства, асабліва яго антыпрыгонніцкія выступленні ў перыяд правядзення рэформы, выявіць «грабежніцкі характар» заканадаўчых актаў ад 19 лютага і «антынародную практыку правядзення іх у жыццё». Сцвярджалася, што ў выніку рэалізацыі рэформы 1861 г. адбылося масавае абезземельванне сялянства, якое прывяло да яго дыферэнцыяцыі. Вострае сялянскае малазямелле расло з кожным годам і ў канчатковым выніку зрабіла былых прыгонных саюзнікамі пралетарыяту ў гады першай рэвалюцыі ў Расіі.

Менавіта ў такім аспекце пытанні правядзення рэформы 1861 г. у Беларусі разглядаліся ў работах А. Бурдзейкі [5], І. Лочмеля [6], Д. А. Дудкова [7]. Аўтары звярталі ўвагу на тое, што ўжо ў саміх мясцовых «Палажэннях» для беларуска-літоўскіх губерняў былі закладзены шматлікія магчымасці для памешчыкаў усяляк абмяжоўваць сялянам доўгачаканую волю. Падкрэсліваўся грабежніцкі характар рэформы 1861 г., калі пры надзяленні сялян зямлёй памешчыкі пакідалі ў сваіх руках лясы, сенажаці, вадапоі, выганы, з дапамогай якіх яны «...маглі трымаць у сваёй эканамічнай залежнасці сялянскую гаспадарку» [2, с. 457]. Усё гэта адпавядала ленінскай характарыстыцы рэформы 1861 г., якая праводзілася ўрадам і памешчыкамі так, «...што сяляне выйшлі на “свабоду” абадраныя да галечы, выйшлі з рабства ў памешчыкаў у кабалу да тых жа памешчыкаў і іх стаўленікаў» [8, с. 140].

У пасляваенныя гады павялічваецца колькасць работ па аграрнай гісторыі Беларусі

сярэдзіны XIX ст. З'яўляюцца першыя дысертацыі, у якіх змяшчаюцца звесткі аб неаасобнай рэалізацыі рэформы ў асобных губернях, узятыя ў асноўным з работ дарэвалюцыйных даследчыкаў [9]. Асноўная ўвага у гэтых работах надаецца сялянскаму руху перыяду рэалізацыі рэформы.

У 1949 г. на старонках часопіса «Пытанні гісторыі» быў надрукаваны артыкул прафесара У. К. Яцунскага [10, с. 74], у якім указвалася на неабходнасць вывучэння гісторыі рэалізацыі рэформы 1861 г. На яго думку, дакладнае вызначэнне памераў адрэзкаў ад сялянскіх надзелаў у выніку адмены прыгоннага права было магчыма толькі на падставе вывучэння ўстаўных граматаў, якія захоўваюцца ў мясцовых архівах. Даследчыкі самастойна распрацоўваюць прыёмы апрацоўкі ўстаўных граматаў, выкупных плацяжоў і іншых крыніц, якія яны выкарыстоўваюць у сваіх работах. Часта іх аналіз зводзіцца да простага падліку і параўнання паміж сабой колькасці паказчыкаў, характарызуючых стан сялянскіх гаспадарак да рэформы і пасля яе.

Значным крокам наперад у вывучэнні аграрнай рэформы 1861 г. і спецыфікі яе рэалізацыі на беларускіх землях стала манаграфія М. Б. Фрыдман «Адмена прыгоннага права ў Беларусі» [11]. Аднак работа была напісана галоўным чынам па апублікаваных крыніцах і даных дарэвалюцыйных гісторыкаў. Па гэтай прычыне звесткі аб памерах надзельных зямель супярэчлівыя і непаслядоўныя. Кажучы пра вынікі рэформы, М. Б. Фрыдман выкарыстоўвала матэрыялы ў адным выпадку з табліц Д. І. Рыхтэра, у другім – звесткі Рэдакцыйных камісій, у трэцім – спасылалася на даныя Ю. Э. Янсана. Супярэчнасць крыніц і адсутнасць адзінай метадыкі вызначэння памеру надзелаў не дазволілі М. Б. Фрыдман усталяваць рэальную карціну тых змен, якія адбыліся ў сялянскім землекарыстанні ў ходзе рэалізацыі рэформы 1861 г. У рабоце не адлюстравана спецыфіка асобных рэгіёнаў Беларусі (усходні, заходні, Палессе), адкуль застаецца няясным, чаму ініцыятыва адмены прыгоннага права зыходзіла ад гродзенскіх і віленскіх памешчыкаў, а не ад магілёўскіх [12, с. 17, 18].

У 1950–1960-я гг. адсутнічалі якія-небудзь метадычныя прыёмы апрацоўкі ўстаўных граматаў і іншых масавых крыніц, якія гісторыкі выкарыстоўвалі ў сваіх працах. Гэта прыводзіла да таго, што вынікі большасці даследаванняў, выкананых на іх падставе, нярэдка аказваліся несупаставімымі адзін з адным. Б. Г. Літвяк прапанаваў сваю метадыку апрацоўкі ўстаўных граматаў. На яго думку, «толькі сплэшное вывучэнне ўстаўных граматаў можа даць магчымасць урэшце рэшт вывучыць рэальныя канкрэтныя

вынікі рэалізацыі «Палажэнняў» 19 лютага 1861 г.» [13, с.166].

Своеасаблівым арыенцірам для айчынных гісторыкаў у вывучэнні рэалізацыі аграрнай рэформы 1861 г. у Беларусі стала манаграфія П. А. Зайанчкоўскага «Правядзенне ў жыццё сялянскай рэформы 1861 г.» [14]. Асобная глава гэтай работы прысвечана рэформе 1863 г. у Беларусі, Літве і на Правабярэжнай Украіне. Ужо ва ўводзінах навуковец адзначае, што пры аналізе вынікаў рэформы ў Заходнім краі імперыі ў аснову вывучэння неабходна пакласці не ўстаўную грамату, а выкупны акт, які фіксуе змены памеру надзелу і павіннасцей у сувязі з законамі 1863 г. [14, с. 29]. Не ідэалізуючы велізарны інфармацыйны матэрыял масавых крыніц, гісторык пабудаваў «выбарку», заснаваную на «інтуітыўным» пачуцці асаблівасцей асобных рэгіёнаў, адбіраючы пры гэтым «тыпічныя» паветы [15, с. 90]. Апрацаваўшы 103 выкупныя акты па Віленскай і 52 па Мінскай губернях, узятыя выбарачна, П. А. Зайанчкоўскі прыйшоў да высновы, што ў выніку рэформы 1863 г. беларускае і літоўскае сялянства павялічыла свае зямельныя надзелы за кошт тых зямель, якія былі адрэзаны ў іх у 1857–1861 гг., г. зн. у перыяд ад апублікавання рэскрыптаў да зацвярджэння «Палажэнняў» 19 лютага [14, с. 391, 401].

Беларускі гісторык М. М. Улашчык, параўнаўшы даныя аб памерах сялянскіх надзелаў, зафіксаваных у абавязковых інвентарах, з колькасцю надзельнай зямлі па выкупных актах, прыйшоў да высновы, што сяляне Беларусі і Літвы пасля адмены прыгоннага права атрымалі тую ж колькасць зямлі, якой карысталіся пры ўвядзенні інвентароў [16, с. 125–127]. Пры вызначэнні эвалюцыі сялянскіх надзелаў у ходзе рэалізацыі рэформы 1861 г. М. М. Улашчык параўноўваў выніковыя даныя зводка інвентарных камітэтаў і табліц Д. І. Рыхтара. У выніку аўтар узяў пад сумненне тое, што сяляне Беларусі і Літвы пры адмене прыгоннага права атрымалі прырэзкі зямлі. Аднак атрыманыя такім шляхам даныя можна разглядаць, на думку У. К. Яцунскага, не як вырашэнне пытання, а толькі як разгорнутую яго пастаноўку, як заклік да гісторыкаў Беларусі і Літвы разам даследаваць гэту праблему, «...патрабуючую калектыўных намаганняў і непасільнай для аднога даследчыка, які можа толькі зрабіць папярэдняе супастаўленне матэрыялаў крыніц» [17, с. 235]. Сам жа М. М. Улашчык лічыў, што эвалюцыя сялянскага землекарыстання ў Беларусі ў выніку рэалізацыі рэформы можа быць вывучана толькі шляхам параўнання даных абавязковых інвентароў, устаўных грамат і выкупных актаў па адных і тых жа маёнтках.

Да 100-годдзя адмены прыгону і паўстання 1863 г. на беларуска-літоўскіх землях гісторыкамі выдадзена шэраг работ, у якіх аналізаваліся пытанні рэалізацыі аграрнай рэформы 1861 г. у Беларусі. Сярод даследаванняў 1960-х гг. асобнае месца займаюць працы М. Б. Фрыдман [18], М. Ф. Шпакава [19], В. А. Мілаванава [20]. Даследчыкі выкарысталі значную колькасць не вывучаных раней абавязковых інвентароў, устаўных грамат і выкупных актаў. Так, М. Ф. Шпакаў, аналізуючы рэалізацыю рэформы 1861 г. у Магілёўскай губерні, прыйшоў да высновы, што агульная колькасць прыдатнай зямлі, атрыманай сялянамі паводле выкупных актаў, адносна плошчы яе напярэдадні адмены прыгону, зафіксаванай ва ўстаўных граматах, скарацілася на 4,9 % [19, с. 471]. Гэта азначала, што сялянам былі вернуты не ўсе землі, адрэзаныя пры ажыццяўленні «Палажэнняў» 19 лютага. Даследуючы выкупную аперацыю ў Магілёўскай губерні, М. Ф. Шпакаў прыйшоў да высновы аб заўважным памяншэнні сялянскіх выкупных плацяжоў у сярэднім на 23,8 % пры захаванні трохразовага перавышэння выкупной ацэнкі зямлі над яе рыначнай вартасцю [19, с. 471].

В. А. Мілаванаў, супаставіўшы сумарныя статыстычныя даныя абавязковых інвентароў канца 40-х – пачатку 50-х гг. XIX ст. і статыстыку 1907 г., прыйшоў да высновы аб значным скарачэнні плошчы сялянскай ворнай зямлі і сенажацей у Віленскай губерні на 29 %, Гродзенскай – 17,7 %, Мінскай – 7,8 %, Віцебскай – 15,4 % і Магілёўскай на 6,6 % [20, с. 131]. А. М. Б. Фрыдман, прааналізаваўшы даныя інвентароў і выкупных актаў 60 % душ сямі паветаў Мінскай губерні, прыйшла да высновы, што пры пераходзе сялян на выкуп надзельная зямля ў губерні павялічылася, а выкупныя плацяжы былі зніжаны на 75 % [18, с. 454].

У працы С. М. Самбук [21] разглядаюцца пытанні, звязаныя з палітыкай царскага ўрада на беларуска-літоўскіх землях пасля рэформы 1861 г. у адносінах да мясцовага дваранства і сялянства. Аўтар падрабязна асвятляе змены ва ўмовах вызвалення сялян з апублікаваннем указаў 1 сакавіка і 2 лістапада 1863 г., зніжэння выкупных плацяжоў, частковага вяртання сялянам «адрэзкаў», вырашэння пытання аб сервітутах.

У 70–90-я гг. XX ст. айчынная гістарыяграфія дабілася значных поспехаў у вывучэнні рэформы 1861 г., у тым ліку яе рэалізацыі ў Беларусі. Пытанні аб надзяленні сялян зямлёй, велічыні адрэзкаў і ўмоў выкупу, зменаў у сялянскім землекарыстанні пасля паўстання 1863 г. і інш. даследаваліся В. П. Панюцічам [22; 23] і У. А. Хілютай [24].

У. А. Хілюта на базе масавых крыніц (абавязковых інвентароў, устаўных грамат, пратаколаў

праверачных камісій і выкупных актаў) прааналізаваў колькасныя і якасныя змены, якія адбываліся ў землекарыстанні і землеўладанні памешчыцкіх сялян Гродзенскай губерні з сярэдзіны 40-х – пачатку 70-х гг. XIX ст. Аўтар прыйшоў да высновы, што ў Гродзенскай губерні плошча надзельнай зямлі па выкупных актах у параўнанні з мяркуемым надзелам па ўстаўных граматах павялічылася на 16 %. Аднак, калі ўзяць фактычнае сялянскае землекарыстанне ў губерні ў 1862 г. і параўнаць яго з плошчай надзельных зямель, атрыманых сялянамі па выкупных актах, то прырост сялянскіх надзелаў складаў толькі 5,4 %. У выніку рэалізацыі рэформы адносна сярэдзіны 1840-х гг. у Гродзенскай губерні памешчыцкія сяляне страцілі 8,8 % надзельнай зямлі [24, с. 17, 19; 20].

У сучаснай беларускай гістарыяграфіі атрымалі працяг практычна ўсе азначаныя яшчэ ў савецкія часы тэндэнцыі ў разглядзе пытання аб рэалізацыі аграрнай рэформы 1861 г. Так, В. П. Панюціч даказваў, што рэформа 1861 г. у Расійскай імперыі была, па словах У. Леніна, першай памешчыцкай «чысткай зямель», праведзенай шляхам масавага насілля над сялянствам у інтарэсах капіталізму, які толькі нараджаўся. У Беларусі гэты працэс праяўляўся ў захаванні за памешчыкамі значнай часткі адрэзкаў і прысваенні лепшых сялянскіх зямель пры абмежаванні і размеркаванні ўгоддзяў. Другім праяўленнем экспрапрыяцыі сялянства ў ходзе ажыццяўлення рэформы з'яўлялася выкупная аперацыя. Нягледзячы на зніжэнне выкупных плацяжоў у ходзе правядзення аграрнай рэформы 1861 г. у Беларусі, пераход сялян на выкуп пры незабяспечанасці зямлёй і ўзмацненні агульнага падатковага ўціску паскорыў пралетарызацыю асноўнай іх масы, прывёў да паступлення буйных выкупных плацяжоў у рукі памешчыкаў і дзяржавы. Аналагічны працэс праходзіў і пасля аграрных рэформ 1863 і 1867 гг. на ўдзельных і дзяржаўных землях. В. П. Панюціч даказваў, што ў выніку рэалізацыі рэформы 1861 г. памешчыкі вярнулі беларускім сялянам далёка не ўсе землі, адрэзаныя з часу ўвядзення абавязковых інвентароў (1840–1850-я гг.). Толькі паўстанне 1863–1864 гг., шырокая барацьба сялянства за зямлю не дазволілі памешчыкам правесці новую масавую экспрапрыяцыю сялянскіх надзельных зямель. Пасля рэформы дзяржаўнай вёскі Беларусі вялікія зямельныя масівы засталіся таксама ва ўласнасці дзяржавы [23; 25].

У апошнія гады з'яўляюцца новыя падыходы да вывучэння рэалізацыі аграрнай рэформы 1861 г. як у цэлым па Расійскай імперыі, так і па асобных яе рэгіёнах. Некаторыя даследчыкі не згаджаюцца з тым, што ў аснову большасці

прац гісторыкаў-аграрнікаў было пакладзена ленінскае палажэнне аб рабаванні сялянства падчас правядзення ў жыццё «Палажэнняў» 19 лютага. Яны падваргаюць сумненню тое, што малазямелле і высокія выкупныя плацяжы, выкліканыя рабаваннем сялянства ў час рэалізацыі рэформы, расло з кожным наступным дзесяцігоддзем і ў выніку зрабіла сялян саюзнікам пралетарыату ў гады першай рэвалюцыі ў Расіі. Яны мяркуюць, што «...малазямелля сялян не было (у першыя дзесяцігоддзі пасля рэформы) такім катастрафічным, як гэта адлюстроўвалі У. Ленін і яго савецкія паслядоўнікі» [26, с. 44].

Адным з першых у беларускай гістарыяграфіі, хто зрабіў спробу перагледзець тэзіс аб рабаўніцкім характары аграрнай рэформы 1861 г., быў Х. Ю. Бейлькін. Спасылаючыся на Ю. Янсана, Х. Ю. Бейлькін лічыць, што ў параўнанні з суседнімі расійскімі і ўкраінскімі губернямі душаваы надзелы пасля ўрадавых мерапрыемстваў 1863 г. у пяці заходніх губернях амаль паўсюдна былі большымі, а плацяжы за дзесяціну зямлі ў былых памешчыцкіх сялян – меншымі. Так, сярэдні душаваы надзел у Смаленскай губерні складаў 4, а ў Магілёўскай – 4,9 дзес. (на 22,5 % больш). Усе плацяжы з дзесяціны ў Смаленскай губерні былі на 36,6–52,1 % большыя, чым у Магілёўскай. У Мінскай губерні, у параўнанні з Чарнігаўскай, надзелы былі на 24,4 % большыя, а плацяжы з дзесяціны – на 56,5 % меншыя [27, с. 86].

Варта адзначыць, што рэформа 1861 г. і ў першую чаргу надзяленне сялян зямлёй паклалі пачатак перыяду актыўнага развіцця капіталістычных адносін, выклікалі карэнныя змены ў эканамічнай структуры Беларусі, у многім вызначылі далейшы кірунак сацыяльна-эканамічнай эвалюцыі беларускай вёскі больш чым на паўстагодні перыяд. Сцверджанні гісторыкаў аб тым, што сяляне ў выніку рэалізацыі рэформы атрымалі недастатковую колькасць надзельнай зямлі, за якую ім давалося выплачваць надзвычай высокія выкупныя плацяжы, і, каб выжыць, вымушаны былі батрачыць на памешчыкаў і шукаць неземляробчыя заробкі, не стасуецца з тым фактам, што ў паслярэформенны перыяд былыя прыгонныя выраблялі асноўную, пастаянна ўзрастаючую масу ўсяго сельскагаспадарчага і значную частку рыначнага прадукту, які ў асноўным паступаў на рынак. Так, з 60-х да канца 90-х гг. XIX ст. на сялянскіх надзельных землях Беларусі пасевы збожжавых культур узраслі на 23,9 %, пасяўныя плошчы бульбы павялічыліся ў 2,9 раза, пасевы льну – на 35,4 %, збор ільновалакна – на 82,5 %. Колькасць сялянскага насельніцтва з 1858 па 1897 г.

у Беларусі павялічылася больш чым у 2 разы [23, с. 349–355; 12, с. 101; 11, с. 177].

Такім чынам, айчыннымі гісторыкамі праведзена значная работа па вывучэнні пытання аб надзяленні сялян зямлёй падчас рэалізацыі аграрнай рэформы 1861 г. у Беларусі. Атрыманы адказы на многія пытанні, даследаваны і ўведзены ў навуковы ўжытак вялікі фактычны матэрыял. Аднак становішча беларускай вёскі ў гэты перыяд па-ранейшаму падаецца гісторыкамі дастаткова спрошчана. Сцверджанні аб масавым абезземельванні сялян, жаклівым абцяжарванні іх павіннасцямі, якія іншы раз нібыта перавышалі іх валавы даход, шырокім развіцці спекуляцыі надзельнай зямлёй, надобрасумленнасці міравых пасрэднакаў не мелі сур'ёзнага абгрунтавання, аднак прымаліся многімі як даказаныя факты. Разгляд вышэй азначанай праблемы дэманструе, што дзесяцігоддзямі панаваўшыя ў дарэвалюцыйнай, а потым савецкай гістарычнай навуцы падыходы, шмат у чым успрынятыя і сучаснай гістарыяграфіяй, маюць патрэбу ў пэўнай карэкціроўцы. Логіка навуковага пошуку вымушае гісторыкаў зноў вяртацца да гэтай тэмы, прапаноўваць свае рашэнні пастаўленых праблем.

ЛІТАРАТУРА І КРЫНІЦЫ

1. Доўнар-Запольскі, М. В. Гісторыя Беларусі / М. В. Доўнар-Запольскі. – Мінск : БелЭн, 1994. – 510 с.
2. Пічэта, У. Сялянскія рухі на Беларусі пасля аграрнай рэформы 1861 г. / У. Пічэта // Польшча. – 1929. – № 8–9. – С. 126–153.
3. Токць, С. Савецкая гістарыяграфія беларускага сялянства перыяду Расейскай імперыі / С. Токць // Гістарычны Альманах. – 2004. – Т. 10. – С. 45–73.
4. Нечкіна, М. В. Рэформа 1861 года как побочный продукт революционной борьбы (К методологии изучения реформы) / М. В. Нечкіна // Революционная ситуация в России в 1859–1861 гг. – М. : Изд-во АН СССР, 1962. – С. 7–17.
5. Бурдзейка, А. Да пытання аб рэформе 1861 г. на Беларусі / А. Бурдзейка // Запіскі аддзелу гуманітарных навук інстытута беларускае культуры. – Менск, 1928. – Кн. 3. – Т. II. – С. 451–461.
6. Лочмель, І. Адмена прыгоннага права на Беларусі ў 1861 г. / І. Лочмель // Бальшавік Беларусі. – 1939. – № 5. – С. 84–95.
7. Дудкоў, Д. А. Аб развіцці капіталізму ў Беларусі ў 2-й палове XIX і пачатку XX стагоддзя / Д. А. Дудкоў. – Мінск : Дзярж. выд-ва Беларусі, 1932. – 203 с.
8. Ленин, В. И. Пятидесятилетие падения крепостного права / В. И. Ленин / Полн. собр. соч. – 5-е изд. – М. : Политиздат, 1973. – Т. 20. – С. 139–142.
9. Полонский, А. В. Крестьянская реформа 1861 г. в Гродненской губернии : дис. ... канд. ист. наук / А. В. Полонский. – Минск, 1949. – 273 с.; Фридман, М. Б. Крестьянская реформа 1861 г. в Минской губернии : автореф. дис. ... канд. ист. наук / М. Б. Фридман. – Минск, 1947. – 22 с.; Короткевич, А. Т. Отмена крепостного права в Витебской губернии : автореф. дис. ... канд. ист. наук / А. Т. Короткевич. – М., 1954. – 18 с.; Лысенко, М. Г. Кризис крепостного хозяйства и реформа 1861 г. в Могилевской губернии : автореф. дис. ... канд. ист. наук / М. Г. Лысенко ; Акад. наук БССР, Ин-т истории. – Минск, 1955. – 25 с.
10. Яцунский, В. К. Изучение местной истории в СССР (обзор по РСФСР, УССР и БССР за послевоенные годы) / В. К. Яцунский // Вопросы истории. – 1949. – № 8. – С. 74–112.
11. Фридман, М. Б. Отмена крепостного права в Белоруссии / М. Б. Фридман. – Минск : Изд-во БГУ, 1958. – 205 с.
12. Улащик, Н. Н. Предпосылки крестьянской реформы 1861 г. в Литве и Западной Белоруссии / Н. Н. Улащик. – М. : Наука, 1965. – 479 с.
13. Литвак, Б. Г. О некоторых приемах публикации источников статистического характера / Б. Г. Литвак // Исторический архив. – 1957. – № 2. – С. 155–166.
14. Зайончковский, П. А. Проведение в жизнь крестьянской реформы 1861 г. / П. А. Зайончковский. – М. : Соцэкгиз, 1958. – 470 с.
15. Кащенко, С. Г. Некоторые вопросы методики изучения реализации реформы 19 февраля 1861 г. в исследованиях П. А. Зайончковского (взгляд через 50 лет) / С. Г. Кащенко // Отечественная история. – 2004. – № 4. – С. 81–92.
16. Улащик, Н. Н. О количестве земли, полученной крестьянами Белоруссии и Литвы при отмене крепостного права / Н. Н. Улащик // История СССР. – 1961. – № 6. – С. 116–127.
17. Яцунский, В. К. Несколько замечаний в связи со статьей Н. Н. Улащика / В. К. Яцунский // История СССР. – 1962. – № 1. – С. 234–235.
18. Фридман, М. Б. Реализация реформы 1861 г. в Минской губернии / М. Б. Фридман // «Ежегодник по аграрной истории Восточной Европы». 1962. – Минск : Наука и техника, 1964. – С. 442–454.
19. Шпаков, М. Ф. Реализация реформы 1861 г. в Могилевской губернии / М. Ф. Шпаков // Ежегодник по аграрной истории Восточной Европы, 1963 г. / Акад. наук Литов. ССР; редкол. : В. К. Яцунский (отв. ред.) [и др.]. – Вильнюс, 1964. – С. 559–571.
20. Мілаванаў, В. А. Змяненне зямельных надзелаў сялян Беларусі, Літвы і Прабоўражэнай Украіны ў выніку рэформы 1861 г. / В. А. Мілаванаў / Вес. Акад. навук БССР. Сер. грамад. навук. – 1962. – № 1–2. – С. 122–134.
21. Самбук, С. М. Политика царизма в Белоруссии во второй половине XIX / С. М. Самбук. – Минск : Наука и техника, 1980. – 224 с.
22. Панютіч, В. П. Из истории формирования пролетариата Белоруссии (1861–1914 гг.) / В. П. Панютіч. – Минск : Наука и техника, 1969. – 192 с.
23. Панютіч, В. П. Социально-экономическое развитие белорусской деревни в 1861–1900 гг. / В. П. Панютіч. – Минск : Наука и техника, 1990. – 375 с.; Ён жа. Наёмный труд в сельском хозяйстве Беларуси 1861–1914 гг. / В. П. Панютіч. – Минск : Навука і тэхніка, 1996. – 142 с.
24. Хилюта, В. А. Землепользование и землевладение бывших помещичьих крестьян Гродненской губернии в середине XIX века (40-е – начало 70-х гг.) : автореф. дис. ... канд. ист. наук : 07.00.02 / В. А. Хилюта ; Минский гос. пед. ин-т. – Минск, 1982. – 22 с.
25. Панюціч, В. П. Рэалізацыя рэформы 1861 г. / Гісторыя сялянства Беларусі : у 3 т. / рэдкал. : М. С. Сташкевіч [і інш.]. – Мінск : Беларус. навука, 1997–2002. – Т. 2. : Ад рэформы 1861 г. да сакавіка 1917 г.; Ён жа. Асноўныя аспекты рэалізацыі рэформы 1861 г. у Беларусі (гістарыяграфія праблемы) / В. П. Панюціч // Вес. Нац. акад. навук Беларусі. Сер. гуманіт. навук. – 2004. – № 3. – С. 45–51; Ён жа. Историография аграр-

ной истории Беларуси 1861–1917 гг. : монографія / В. П. Панютіч. – Мінск : Ін-т історыі НАН Беларусі, 2005. – 260 с.

26. *Реент, О. П.* До праблемы скасування крпісннго права 1861 р. / О. П. Реент // Украінскій історичний журнал. – 2011. – № 1. – С. 34–51.
27. *Бейлькін, Х. Ю.* Аграрная реформа 1861 г. у Беларусі і яе асаблівасці / Х. Ю. Бейлькін / Беларус. гіст. часопіс. – 2001. – № 1. – С. 82–87.

SUMMARY

The article analyzes the main achievements of scientific thought of the country in the XX – begin-

ning XXI centuries on the issue about providing land for peasants during realization of the agrarian reform in 1861 in Belarus. The most significant works of Belarusian historians on the given topic are defined and analyzed. The positive results and little developed aspects of the topic are shown. It is noted that carrying out the most important activities on abolition of serfdom (providing peasants with land, the size of land segments, conditions of buyout, etc.) demands further development with the use of new methods and approaches.

Паступіў у рэдакцыю 26.03.2015 г.

УДК 94(476):332.24"15"

Г. Ю. Васіленка,
кандыдат гістарычных навук

АРГАНІЗАЦЫЯ ФАЛЬВАРКОВЫХ ГАСПАДАРАК НА ЗЕМЛЯХ БЕЛАРУСКАГА ПАЛЕССЯ ў XVI ст.

Праблемы сельскагаспадарчых адносін у звалюцыі любой дзяржавы займаюць выключнае месца, бо ад іх залежыць не толькі поспех вырашэння ўнутраных праблем развіцця краіны, але і яе гістарычная перспектыва цалкам. Праблемы эканамічнага развіцця краіны набывалі асабліва важнае значэнне для дзяржаў у пачатку гісторыі Новага часу, калі ішло фарміраванне рынку і адбываўся пераход ад натуральнай гаспадаркі да таварна-грашовых адносін. Трэба заўважыць, што даследчыкі па-рознаму трактуюць пэўныя аспекты гэтага працэсу ў гістарычным лёсе Беларусі. Навуковыя дыскусіі па пытанні арганізацыі фальварковых гаспадарак часам набываюць дастаткова востры характар.

Арганізацыя фальварковых гаспадарак на землях Беларускага Палесся была выклікана станаўленнем капіталістычнага спосабу вытворчасці ў Заходняй Еўропе ў Новы час. Вялікія геаграфічныя адкрыцці, «рэвалюцыя цэн», «дэмаграфічны выбух» і інш. паўплывалі на стварэнне «новых» рыначных адносін.

Мэта даследавання – вывучэнне ўсталявання фальваркова-паншчыннай сістэмы на землях Беларускага Палесся і іх уплыў на развіццё краіны.

Для дасягнення пастаўленай мэты вызначаны наступныя задачы:

- высветліць прычыны ўсталявання фальваркова-паншчыннай сістэмы ў першай палове XVI ст.;
- зрабіць рэканструкцыю фальварковых гаспадарак на землях Беларускага Палесся

на аснове вывучэння асобных прыкладаў гаспадарання (Кобрынскае, Пінскае староствы);

- ахарактарызаваць павіннасці сялян фальварковых гаспадарак пасля рэфармавання. Генезіс фальваркова-паншчыннай сістэмы ва Усходняй Еўропе і на землях Беларускага Палесся ў цэлым – пытанне цікавае і канчаткова не высветленае. Што датычыцца гістарыяграфіі, то да нашага часу часткова ажыццёўлена пэўная праца па даследаванні фальварковых гаспадарак на землях Беларускага Палесся. Адным з першых, хто даследаваў гэту праблему, быў гісторык У. І. Пічэта. Яго працы «Аграрная реформа Сигизмунда Августа в Литовско-Русском государстве» і «Белоруссия и Литва в XV–XVI стст.» да сённяшняга часу з'яўляюцца асновай вывучэння і даследавання праблемы ажыццёўлення аграрнай рэформы «валочная памера» ў ВКЛ [1; 2]. У гэтых манаграфіях прааналізаваны перадумовы рэформы, мэты і ўплыў іх на розныя пласты насельніцтва.

Значны ўклад у распрацоўку праблемы ўтварэння фальваркаў на землях Пінскага, Клецкага і Кобрынскага старостваў унёс Д. Л. Пахілевіч сваёй працай «Крестьяне Белоруссии и Литвы XVI–XVIII вв.». Аўтар прааналізаваў катэгорыі сельскага насельніцтва Пінскага староства і Кобрынскай эканоміі і іх павіннасці, разгледзеў звалюцыю зямельнага надзелу і яго структуру. Аднак даследаванне абмежавана факталагічным матэрыялам у асноўным другой паловы XVI ст. [3].